

ÉSZREVÉTELEK A VAJON TÖRTÉNETÉHEZ

PÓLYA KATALIN

A *vajon* akkor keltette fel érdeklődésemet, amikor a középmagyar kor kérdő mondatait vizsgáltam. Úgy találtam, hogy mai használati szabályai nem is kis mértékben eltérnek a középmagyar kori, vagyis a XVI. századtól a XVIII. század végéig tartó időszak jellemző használatától.

A *vajon*-t a Pusztai Ferenc (2003) által szerkesztett *Magyar értelmező kéziszótár* olyan kérdőszóként határozza meg, amely eldöntendő és kiegészítendő kérdésben fordulhat elő. Lényegében ezzel megegyező értelmezést ad mind a Keszler Borbála szerkesztette hagyományos grammatika (Kugler 2000: 278), mind a Kálmán László-féle strukturalista mondattani tankönyv. A *vajon* mai lehetséges változatai az utóbbi példával (Kálmán 2001: 98):

1. Péter tegnap vajon mit csinált?
2. Péter tegnap vajon verset is mondott-e?
3. Péter tegnap vajon verset is mondott?
4. Péter mit csinált tegnap vajon?

A szó etimológiájával igen sokan foglalkoztak: Arany Jánostól [1865] Simonyi Zsigmondon (1881: 120), Klemm Antalón (1928–42: 18) át egészen napjainkig tucatnyi magyarázat született (l. még Szarvas–Simonyi 1893; Berrár 1957: 70; TESz.; EWUng.). A Klemm-féle magyarázatot fogadta el a TESz., s Benkő Loránd tanítványai is. Eszerint a létige egyes számú, 3. személyű felszólító módú alakjából keletkezett. Minden valószínűséggel már az ősmagyar korban lezajlott ez a folyamat, mivel az ómagyar korban a *val-* (van) igének *valjon*, *valjonak* alakjai nem adatosak, ez az alak ekkorra már inaktív.

A TESz. hangsúlyozza, hogy a *vagy* kötőszóból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ('bevall') ige felszólító módú igealakjából való származtatása téves. Ugyanakkor – érdekességként megemlítem, hogy – a TESz. és az EWUng. is az első előfordulásra éppen egy olyan adatot hoz a FestK.-ből (1493), ami a *vall* ('bevall, hisz') ige felszólító módú alakjára példa. Egy kicsit tágabb szövegekörnyezetben az adat: „Eertem mast mýndenewt lesewket · zanon · ýlý tewelgeesimet · ... Gyýwleweeges wagýok magamnak ... Menýeezer ýmmar · ... enmagamba megh haragwan mondottam mýg *walyon* ezeket ees my leezen weege” (FestK. 400–1), ti.: meddig valljam/higgyem ezeket és mi leszen vége. Vagyis a *walyon* itt E/1. tartalmas ige. [Latinul: quousque hoc et quis erit finis? = meddig ez, és mi lesz vége?]

Az első előfordulás idejét tekintve azonban a TESz. nem téved, saját gyűjtésében a legelső adatok, mindjárt kilenc, a GuaryK.-ből valók, ennek keletkezési évszámát (1495e) körülbelül azonosra tesszük a FestK.-ével. Íme néhányan közülük:

GuaryK. 7: „*Val'on* mi vtalatoŝb 2e3og · embo2nel.”

13: „(Mel' atkozot bín legõn e3 gonoz ragalmaffag ...) Mezt *val'on* minec itelned es mondanad e3t egebneç.”

28: „*val'on* ki a3 ki meg ohattá magat e3 gonoz atkozot hazmad nelvtul”.

Valamennyi kutató egyetért abban, hogy a *vajon* valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe. Klemm szerint (1928–42: 18) egy ráhagyást, megengedést kifejező főmondatról lehetett szó. Az újabb tanulmányok ebben a megengedő, ráhagyó jelentésben kissé bizonytalanabb álláspontot képviselnek, mivel ez adatokkal nem bizonyítható. Abban azonban mind Juhász Dezső (1999: 180–181), mind Mátai Mária (2000: 104) egyetértenek, hogy a főmondatból már lecsúszott, partikularizálódott *vajon* elsőként az eldöntendő kérdésekhez kötődött, s hozzáfűzik, hogy már korai kódexeinkben is gyakran mondható a kiegészítendő kérdésben való előfordulása.

Nos, ezt a vélekedést az adatok ebben a formában nem erősítik meg. Legelső kódexeink közül a Jókai-kódexben, a Huszita Bibliában, a Birk- és Festetics-kódexek egyikében sem fordul elő a *vajon*. A már említett Guary-kódexbeli 9 előfordulás mindegyike viszont kiegészítendő kérdés. A Winkler-kódex (1506) egyetlen adata szintén kiegészítendő kérdésben fordul elő: „*Ky* volna *valyon* az bekesegnek angýala ký termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fya termezeth ellen kent zenved” (79). A Nádor-kódex 8 előfordulásából mindössze 1 volt eldöntendő kérdésben, a többi kiegészítendőben. Az első olyan adat tehát, ahol a *vajon* eldöntendő kérdésben áll, 1508-ból ez: „*val'on* *alejítode* hoğh a serbe ['sírba'] íõneek” (329).

A kiegészítendő kérdésekben való számosabb előfordulás nekem inkább azt valószínűsíti, hogy a *vajon* elsőként ilyen kérdő mondatokba épült be. Ezzel ugyanakkor kérdésessé válik az a feltevés is, hogy eredeti funkciója – miként azt az előbb említett szerzők közül pl. Juhász Dezső és Mátai Mária is vélik – a kérdés nyomósítása, a kérdő jelleg fokozása lett volna. Az adatok alapján valószínűbbnek tűnik, hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba belépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet. Vagyis a kérdő mondatot retorikai vagy álretorikai kérdéssé alakította át. A Kocsány Piroska által (2001: 16) megfogalmazott megfordíthatósági konvenciót alkalmazva pl. a GuaryK. adataira, láthatjuk, hogy az mindegyik példánál ellenkező előjelű, tehát negatív állítást eredményez. A válasz valóban előre tudható, ismert, mind a kérdező, mind a hallgató számára: „Nincs utálatosabb a részeg embernél; Nem ítélnék/gondolnánk másnak a gonosz rágalmozást; Nincs olyan ember, aki megóvhatná magát az átkozott nyelvtől.”

Az eddig rendelkezésemre álló adatok, vagyis eddigi gyűjtésem alapján úgy látom, hogy a *vajon* a beszélt nyelvben általánosan használatos lehetett a kései ómagyar korban, s onnan kerülhetett írott emlékeinkbe oly módon, hogy előbb a beszélt nyelvhez közelebb álló, vagy a szóbeli hagyományokat jobban tükröző legendákban, példázatokban, siralmakban jelent meg, s csak jóval később a szigorúbban szerkesztett, szentnek tekintett szövegekben, vagyis a bibliafordításokban.

Példaként bemutatom néhány bibliai hely párhuzamos fordítását:

a) Kiegészítendő kérdésben:

Máté 17, 17 versének fordításai közül először Sylvesternél bukkan föl a *vajon*, majd Károlinál:

Sylv. (1541): „O te hütötlen / ęs vižfzāfordult faiu nip / *vallon* mecčziglen fogok lenni tū kōžöttetek *vallon* mecčziglen foglak eltūrni tūtōkōt?; **Károli (1590):** „ő hitetlen és el fordult nemzetfég; *Vallyon* f-meddig lébec veletec? S *vallyon* meddig ęnuedlec titeket?” A korábbi fordításokban, és még Káldinál sincs a fordításban *vajon*: MünchK. (66): „O hütötlèn nēžet / τ vižha viuo miğ ležec tū vēletec τ miğ žēnuedlec tūtōkēt”; JordK. (1516–1519): „O hýtetlen es vyžžaa foždwtl nemžet / Myglen leežek veletōk es mýğ Zenvedlek týteket”; Pesti ÚT (1536): O hýtetlen ees wýžžauono nemzetfég, mýğ kel weletek lennem? Mýğ kel týkte ketžēw eelnem”; Káldi (1676): „Oh hitlen, és elfordult nemzetfég, meddig léfzek veletek? miğ űzenvedlek titeket?” (Latinul: O generatio incredula, et perversa, quousque ero vobiscum? usquequo patiar vos.)

Ellenőrizzük, hogy a mondat megfordítható-e! Két különböző értelmezése is lehet a mondatnak, az első, szerintem valószínűbb értelmezés szerint igen: ‘Nem akarok tovább veletek szenvedni, nem akarom túrni a hitetlenségeteket!’ Ez esetben retorikai kérdésről van szó. Egy másik olvasat szerint nem: ‘Meddig kell még tanítani benneteket? Mikorra múlik el a hitetlenségetek?’ Ez esetben példánk álretorikai kérdés, mert bár a pontos választ nem tudjuk, de a kérdező nem vár feleletet.

Egy esetben, Máté 7, 9 versében, Pestinél is előfordul a *vajon* szintén kiegészítendő kérdésben, (ez a legkorábbi bibliai előfordulás), ugyanitt még Káldi is *vajonnal* fordít: **Pesti ÚT. (1536):** „*Vallyon* mely wagyon olý ember kezzýletek, kýnek ha az ew fya kenýeret keer, nemde amaž kewet adee neký?”; **Káldi (1526):** „A’ vagy kichoda kōžžöletek az ember, kitől ha kenýeret kér a’ fia, *vallyon* követ nyújt-e néki? A többi fordítás *vajon* nélküli kiegészítendő kérdés: MünchK. (1466): „Auag mel’ az ęmber tū kožžöletec kitől ha ę fia keñèrèt kezènd minē kōuèt ñoit nēki”; JordK. (1516–1519): „Ký vagyon kedýg ty kežžöletek olý ember · kýthwl ha hw ffya kýnyezet keezend · nem de kówet aad ee hwnéký”; Sylv. (1541): „Auag vağoni valamell ember tū kōžžöletek ki kōuet agğon az ű fianak / mikoroñ az fiu kenzeret kir ű túle: ”; Károli (1590): „Mert kitfoda az ti kōžžöletec, ki az ő fiánac kōuet adgyon, ha ő tőle kenýeret kér?” (Latinul: Aut quis est ex vobis homo, quem si petierit filius suus panem, numquid lapidem porriget ei?) A *vajon* általában, de nem feltétlenül a latin *numquid* fordításaként tűnik fel, sokszor a korábbi *mínem* helyén. Erről részletesebben l. Pólya (1992).

Ellenőrizzük, megfordítható-e? – Igen: ‘Nincs olyan ember, aki a fiának követ adna, ha az kenýeret kér.’ Vagyis ez a mondat is retorikai kérdés.

b) Eldöntendő kérdésben:

Máté 7: 16 versében Károlinál és Káldinál tűnik fel a *vajon*: **Károli (1590):** „Az ő gyümölczőkről elméritec meg őket, *vallyon* űzedneké az tóuifről űžöłt, vagy az boytorianrol figét?”; **Káldi (1676):** „az ő gyümölcžökről ifméritek meg őket. *Vallyon* űzednek-e á töviffekről űžöłöket, vagy a boytorjánokról fűgékét?” A korábbi bibliákban a fordítók a *mínem*, *nemde* kérdőszókat használták:

MünchK. (1466): „ę gomōłokžōł ęfmèzitecmeg ękèt Minē zedn^c tūuiffecrōł žōłōkèt / ağ kozokžōł figékèt”; DöbrK. (1508): „v gomōłogbōł meg esmeritek vket: mi

nem zednek tovisról zölöt Avag zagárol figet”; JordK. (1516–1519): „az hw gýmelczekkel meg ýlmezýtek hwet. Nem de gýeythnek az towyfktetzol zölöt, awaág az vadkozokzöl fyghet”; Pesti ÚT. (1536): „az ew gýlmechekrel meg efmerýtek ewket. Nemde zedneke a tywyfktrel zewlew? Awag az boýtorýanrol fyget?; Sylv. (1541): „Az ű gómölczökrül efmerhetitek meg űköt. Nemde fzedneki az töuifflekrül fözölöt : auaág az töuifflelapukrul figheket ?” (Latinul: A fructibus eorum cognoscetis eos. *Numquid colligunt de spinis uvas, aut de tribulis ficus?*)

A kérdés itt is megfordítható: ‘Nem szednek a tövisről szőlőt, és a bojtoryánról sem fűgét.’ Mondatunk ismét retorikai kérdés.

A Jordánszky-kódelexben egyáltalán nem találtam *vajon*-t; Pesti Gábor Új Testamentumában – eddig – csupán egy előfordulást, az imént idézett Máté, 7,9-beli adatot. Sylvester már többször is használja fordításában a *vajon* partikulát, elsősorban kiegészítendő, és csak feleletet nem váró kérdésben. A Károli- és Káldi-féle fordításokban sokszor előfordul a *vajon*, megfigyelésem szerint azonban csak ott, ahol a fordítók is retorikai kérdést értelmeznek, bár ott sem minden esetben.

A *vajon* tehát a kései ómagyar korban olyan árnyaló partikula, amely a kiegészítendő, vagy *-e* kérdőszős eldöntendő kérdésben állhatott. Funkciója szerint korlátozta a lehetséges válaszokat, a valódi kérdést retorikai kérdéssé vagy álretorikai kérdéssé változtatta, miközben megőrizte a beszélőnek a mondat tartalmához fűződő bizonytalanságát, kételkedését, lehetővé téve a kérdő formájú közlést.

A középmagyar kor kezdetén már mind kiegészítendő, mind eldöntendő kérdésekben egyformán gazdagon adatható a *vajon*. Eldöntendő kérdésben azonban a korszak végéig is csupán az *-e* kérdő partikulával együtt, vagyis önállóan nem! A korszak jellemző változása, hogy a *vajon* egyre többször tűnik fel valódi kérdésben, vagyis elveszíti árnyaló jelentését, s mint stiláris, erősítő fordulat, beleolvad a kérdő mondatba.

Retorikai kérdések a XVI. század végéről: „mert ha valaki chac háza nepéuel fem tud bírnya, *vallyon* mikeppen vifeli gondgyat az Iften hiv Kerefztyeninec?” (Sztár. 57), Balassi Szép magyar komédiájából: „*Vallion* nem azon haý, kez auagy szaje ez moftis, az mint az eleöth uolth?” (BKom. 73). Ez utóbbi mondatnak a megfordítása, mivel a kérdésben tagadószó volt, pozitív állítás: De (ugyan)azon haj, azon kéz, és azon száj, mint volt. Álretorikai kérdés még mindig a XVI. századból, ahol már sem a kérdező, sem a hallgató nem tudja a választ, a kérdés mégsem vár feleletet; egy ismert motívum két versben is: Tinódi Sebestyén Erdélyi históriájából: „Bankodic királfy, io louan öl vala / Callat nezi vala, ßep fokat [’szókat’] ßol vala / *Valion* mikor leßen Callába Ballasa / Io magiar orßagban es Erdelben lakala.” (TKr. 58), s ez Bornemisszánál: (1557): „Siralmas énnéköm tetüled megváltom [!], / Áldott Magyarország tóled eltávoznom; / *Valljon* s mikor leszön jó Budában lakásom!” (RMKT 7: 207). (Az s nyomósító szerepére itt nem térek ki, ezzel kapcsolatban Juhász Dezső (1999) írt nagyon meggyőző és alapos tanulmányt.)

És a XVI. század végén adatható, elsőként, egy valódi kérdés Heltai Gáspár 31. meséjéből, 1596-ból: „Monda kedig az ő fiainac [ti. a béka]: Nő, mint tetzic, fiaim? *Vallyon* vagyocké olly nagy mint az öcker? Feleléneac a fiai, Kezel sem.” (HeltFab. 75) Bár fontos rögzíteni az első valódi kérdésbeli előfordulást, az általánosan használt forma továbbra is a retorikai kérdés.

A XVII. század rendkívül művelt prédikátorának, Pázmány Péternek írásaiban a *vajon* többször is felbukkan, de mindannyiszor retorikai kérdésként: „*Vallyon* Babyloniá-ban nem kötjé-meg a tüzet a három Szent Ifiak könyörgése? *Vallyon* a

tenger habjait és a sebes vizek folyását nem száraztá-e ki a Moyses és Josue imádsága? *Vallyon*, az oroslányok torkát nem fogá-e bé a Dániel esedezése?” (Pázm. 15). Mindegyikük állító kijelentésként fordítható meg, akárcsak Zrínyi következő mondata: „*Vallyon* tisztesség-é ha bolondúl veszünk, S-vérünk hullásával mi Kaurt tisztelünk?” (Zrínyi II: 30).

Míg a retorikai kérdések partikulájaként tovább is használatos a *vajon*, a XVIII. századból már több valódi kérdésben is adatható, a jelentés megváltozása ekkorra tetten érhető: „De *vallyon*, mikor ezeket lajftrom lzerint előmbe hordottad, nem jutott-é eszedbe; hogy nálunk nem ujság?” (FalNem. 133); „Lássuk, ejtsd el az üveget, *valyon* jó-e az cserepe?” (Ap. 329).

Tehát a középmagyar kor folyamán a *vajon* elveszíti kötelező, kérdést átértékelő funkcióját, fokozatosan beleolvad, magára veszi a kérdő mondat modalitását, készen állva arra, hogy később annak kifejezőjévé is váljon, bár ez az utolsó lépés a vizsgált korban még nem történik meg. A középmagyar kor végére a tanulmány elején említett ma ismert típusokból az első kettő volt használatos. Kiegészítendő és *-e* partikulás eldöntendő kérdésekben, a következő szórendi helyzetekben:

a) Állhatott, és leggyakrabban itt fordult elő, abszolút mondatkezdő helyzetben, ilyenek pl. a GuaryK.-beli példák, vagy Pázmány mondatai.

b) Ha a mondatban kérdőszó van, akkor az azt közvetlenül megelőző helyen áll: *vajon ki*, *vajon mikor*, *vajon meddig* stb. Ez a szórend a mondat élén, és a mondat belsejében is érvényes.

c) A kérdőszó után csak úgy állhat, ha a kérdőszó és a *vajon* között van az állítmány; ilyen a WinkK. adata: „*Ky* volna *valyon* az bekesegnek angýala”. Közvetlenül a kérdőszó után nem állhat, a FestK. TESz-beli adata ezért sem helytálló.

d) Az állítmányt többnyire megelőzi, de állhat mögötte is, miként az előző, WinkK.-beli példában, s a MargL. egyetlen adatában is: „kerlek gondolyad meg ha te vetet ot lattad volna · hattad volna *valyon* ev neky ezt mjelný”.

e) Mondatvégi, visszakérdező helyzetben a középmagyar kor végéig egyáltalán nem fordult elő, s olyan eldöntendő kérdésben sem, amelyben ne lett volna *-e* partikula.

Az esetleges további vizsgálódások célja lehet kideríteni, mikor, hogyan tűnhett el a *vajon*-os mondatból az *-e* partikula, s mikor, milyen feltételekkel kerülhetett a mondat végére a *vajon*.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK JEGYZÉKE

Ap. = Apor Péter 1736: *Metamorphosis Transylvaniae*, in Kazinczy Gábor közl. 1863: *B. Altorjai Apor Péter munkái*, Pest.

BKom. = Balassi Bálint szép magyar komédiája, 1589: in Ján Misianik–Eckhardt Sándor–Klanciczay Tibor 1959: *A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Budapest, Akadémiai.

DöbrK. = *Döbrentei-kódex*, 1508, kiad. Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Budapest, 1995 (Régi magyar kódexek **19**).

FalNem. = Faludi Ferentz 1771: *Nemes urfi*, Nagyszombat.

- FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 e., kiad. N. Abaffy Csilla, Budapest, 1996 (Régi magyar kódexek **20**).
- GuaryK. = *Guary-kódex*, 1495 e., kiad. Szabó Dénes, Budapest, 1944.
- HeltFab. = Heltai Gáspár 1596: *Saz fabvla*, in Imre Lajos kiad. 1897: *Heltai Gáspár Esopusi meséi*, Budapest, Franklin-Társulat.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*,. 1516–1519, hasonmás kiadás, Budapest, 1984.
- Káldi = Káldi György 1626: *Szent Biblia*, hasonmás kiadás, Budapest, Faximilex, 2002.
- Károli = Károli Gáspár 1590: *Szent Biblia*, hasonmás kiadás, Budapest, Európa, 1981.
- MargL. = *Szent Margit élete*, 1510, Budapest, 1990 (Régi magyar kódexek **10**).
- MünchK. = *A Müncheneri Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, Budapest, 1971.
- NádK. = *Nádor-kódex*, 1508, kiad. Pusztai István, Budapest, 1994 (Régi magyar kódexek **16**).
- Pázm. = Pázmány Péter 1636: *Predikációk*, in Kanyurszky György kiad. 1905: *Pázmány Péter összes munkái*, Budapest.
- Pesti ÚT = Pesti Gábor 1536: *Wy testamentum magyar nyeluen*, Bécs.
- RMKT 7 = Szilády Áron szerk. 1912: *Régi magyar költők tára 7: XVI. századbeli magyar költők művei VI*, 1560–1566, Budapest, Akadémiai.
- Sylv. = Sylvester János 1541: *Vy testamentum*, Újsziget.
- Sztár. = Sztárai Mihály 1559: *Comoedia lepidissima de sacerdotio... Az igaz papsagnac tiköre*, Óvár.
- TKr. = Tinódi Sebestyén 1554: *Cronica*, Kolozsvár.
- WinklK. = *Winkler-kódex*, 1506, kiad. Pusztai István, Budapest, 1988.

HIVATKOZÁSOK

- Arany János [1865]: A „vajon” történetéhez, in Keresztury Dezső–Kersztury Mária szerk. 1975: *Arany János válogatott művei III, Prózai művek*, Budapest, Szépirodalmi, 833–7.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Dezső 1999: Adalékok a régi magyar viszonyozók történetéhez, in *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kálmán László 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest, Tinta.
- Klemm Antal 1928–42: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István szerk.: *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban*, Budapest, Nemzeti, 7–21.
- Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti, 275–281.
- Mátai Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 97–109.
- Pólya Katalin 1992: Néhány régi kérdőszavunkról, in Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 197–201.

-
- Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, 2. javított és átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1881: *A mellérendelő kötőszók I–III*, Budapest, Az MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Budapest. TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai.